

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/33/53-60>

Zəminə Rəsulova

Azərbaycan Respublikası Dövlət Turizm Agentliyi
Şəki “Yuxarı Baş” Milli Tarix Memarlıq Qoruğu
zaminarasulova834@gmail.com

ŞƏKİ TARİX DİYARŞÜNASLIQ MUZEYİNİN TARİXİ

Xülasə

Muzeylər maddi mədəniyyət abidələrinin komplektləşdirilməsi, mühafizəsi, öyrənilməsi, kütləvi nümayişinin və təbliğinin həyata keçirildiyi mədəniyyət, elmi tədqiqat müəssisələridir. Azərbaycanda muzeylərin yaranması digər dünya ölkələri ilə müqayisədə nisbətən gec baş vermişdir. Ölkəmizdə ilk muzey XIX əsrin sonlarında yaradılmışdır. Böyük yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə 1896-cı ildə Naxçıvanın Nehrəm kənd məktəbində tarix muzeyi yaratmış, bu muzeydə Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinə dair materialların toplanmasına nail olmuşdur. Nehrəm kəndinin məktəb muzeyi Azərbaycanda yaradılan ilk muzey hesab olunsada rəsmi olaraq muzey statusu almamışdır. Respublikamızda ilk rəsmi muzeyin yaradılması Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyəti dövrünə təsadüf edir. 1919 cu ildə “İstiqlal” muzeyi yaradılır. 1920 ci ildə ADR-nın süqutundan sonra 1920 ci ildə Bakıda, 1924-25 ci illərdə isə Şəki, Gəncə, Lənkəran kimi bir neçə böyük şəhərdə muzey yaradılır. 17 sentyabr 1925 ci ildə keçmiş Şəki xanlarının sarayında dövlət muzeyi təşkil olunur, beləliklə Şəki Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin əsası qoyulur. Nuxa (Şəki) Xalq Maarif Şöbəsinin tabeliyində fəaliyyətə başlayan muzeydə hazırda Şəki şəhərinin tarixini, mədəniyyətini, qədim sənət növlərini, etnoqrafiyasını və mətbəxini əks etdirən 5000-dən çox eksponat mühafizə olunur.

Bu məqalənin məqsədi Şəki Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinin tarixini, illər ərzindəki inkişafını əks etdirməkdir.

Açar Sözlər: Şəki, muzey, ölkəşünaslıq, diyarşünaslıq, tarix, etnoqrafiya, Xan sarayı

Zamina Rasulova

State Tourism Agency of the Republic of Azerbaijan
Sheki “Yukhari Bash” National Historical and Architectural Reserve
zaminarasulova834@gmail.com

"The history of Sheki history museum"

Abstract

Museums are cultural and scientific research institutions where material cultural monuments are collected, preserved, studied, publicly exhibited and promoted. The formation of museums in Azerbaijan occurred relatively late compared to other countries of the world. The first museum in our country was created in the late 19th century. The great writer Jallil Mammadguluzade created a history museum in the Nehram village school of Nakhchivan in 1896 and managed to collect materials about different periods of Azerbaijani history in this museum. Although the school museum of Nehram village is considered the first museum established in Azerbaijan, it has not officially received museum status. The establishment of the first official museum in our Republic coincides with the period of the Azerbaijan Democratic Republic. "Istiglal" (Independence) museum was founded in 1919. After the collapse of the Azerbaijan Democratic Republic in 1920, museums were opened in Baku in 1920 and in many major cities such as Sheki, Ganja and Lankaran in 1925. On September 17, 1925, a state museum was established in the palace of the former Sheki Khans, thus the Sheki Museum of History and Studies of local lore was founded. More than 5,000 exhibits reflecting the history, culture, ancient art forms, ethnography and cuisine of the

city of Sheki are preserved in the museum, which was established within the Nukha (Sheki) Public Education Directorate.

The purpose of this article is to reflect the history and development of the Sheki Museum of History and Local Studies over the years.

Keywords: *Sheki, museum, studies of local lore, history, ethnography, Khan's palace*

Giriş

Ümumlillik lider Heydər Əliyev Şəkinin mədəni irsini çox yüksək qiymətləndirmişdir: “Şəki Azərbaycanın gözəl guşələrindən biridir. Ona gözəllik verən birinci onun təbiətidir. Şəkidə yaşayan insanlar əsrlər boyu onu qurub-yaradıblar. Buna görə də Şəkidə qədim tarixi memarlıq abidələri, bizim milli mədəniyyətimizi əks etdirən gözəl abidələr yaranıb, yaşayıb, bu günə qədər gəlib çatıblar. Və beləliklə Şəkini bir muzeyə çeviriblər” (Rəsulova, 2022).

Bəli, Şəki özü bütövlükdə açıq səma altında muzeydir. Bu muzeyin özündə isə R.Əfəndiyev adına Tarix Diyarşünaslıq Muzeyi, Xalq Tətbiqi Sənətləri Muzeyi, müxtəlif ev muzeyləri yaradılıb. Heç təsadüfi deyildir ki, ölkə ərazisində ilk memorial muzey- M.F.Axundovun ev muzeyi də məhz Şəkidə təşkil olunmuşdur (Bayramov, 2007).

Məlum olduğu kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə, 1919-cu il dekabrın 7-də ilk rəsmi və milli muzeyimiz - "İstiqlal" muzeyi fəaliyyətə başlamışdır. Muzeyin təsisilə əlaqədar "Azərbaycan" qəzeti (1919, 23 sentyabr) yazırdı: "Sənəldəndən bəri bəslədiyimiz bir arzu var ki, o da vətənimiz Azərbaycanda bir milli muzey təsisidir. Səbiq Rusiya zamanında təsis edəcəyimiz muzeyin adını "milli muzey" qoymaq fikrində idiksə də, bu gün fərdimizin köksünü qabardan istiqlal şüarı olmasına görə "İstiqlal muzesi" olmasını əhəmiyyətli görürüz".

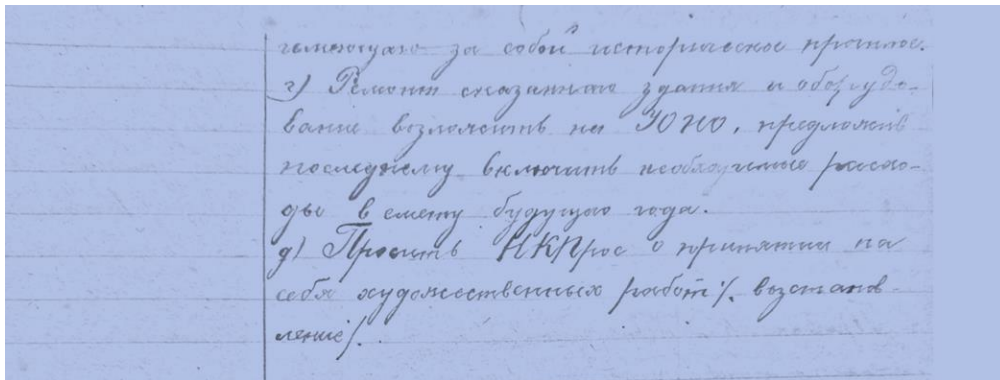
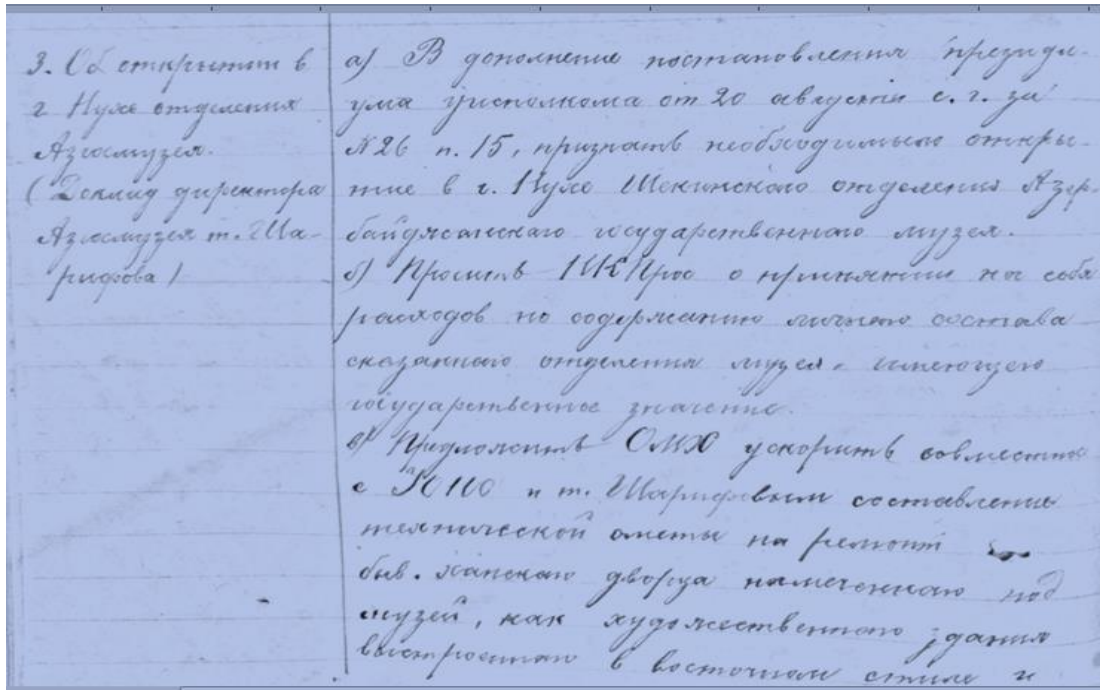
Ancaq çox təəssüflər ki, Cümhuriyyət kimi bu muzeyin də ömrü qısa olmuşdur. 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra İstiqlal muzeyi ləğv edilmişdir. Bununla belə "İstiqlal" muzeyi Azərbaycanda yeni muzeylərin təşkilində mühüm rol oynadı. 1920-ci ildə muzey-ekskursiya şöbəsinin, habelə onun nəzdində ayrı-ayrı komissiyaların yaradılmasında, nəhayət, şöbənin Azərbaycan Dövlət Muzeyinə çevrilməsində İstiqlal muzeyinin yaradıcıları Məhəmməd Ağayev və Hüseyn Mirzəcəmalovun böyük əməyi oldu (Bayramov, 2007).

Bakıda başlayan muzey "hərəkəti" rayonlara da təsir etdi. 1924-cü ildə Naxçıvan və Gəncə, daha sonra Şəki və Lənkəran şəhərlərində tarix-diyarşünaslıq muzeyləri yaradıldı.

Şəki Rayon Dövlət Arxivinin 102 nömrəli fondunda, saxlama vahidi 8 olan 1925-ci ilin protokollar toplusunda A.İsmayılovun hesabatında bu haqda qeyd diqqəti cəlb edir. "Şəkidə muzey açılması haqqında" başlıqlı məsələnin qarşısında qeyd olunur ki, muzey binası üçün keçmiş Xan sarayı təyin edilsin və Nuxa (Şəki) Xalq Maarif Şöbəsinə muzey avadanlıqları üçün smeta tərtib olunması tapşırılsın.

Eyni saxlama vahidinin 126-127-ci vərəqlərində Azərbaycan Dövlət Muzeyinin direktoru Davud Şərifovun Nuxada (Şəki) Azərbaycan Dövlət muzeyinin şöbəsinin açılması haqqında hesabatında muzeyin yaradılmasının vacibliyi vurğulanır.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Davud bəy Şərifov Azərbaycan Dövlət Muzeyinin direktoru olmaqla yanaşı 1925-ci ildə o zamanki Şəki qəzasına və Qəbələ mahalına ilk arxeoloji səfəri təşkil edən şəxs olmuşdur.

Eyni saxlama vahidinin 229-cu vərəqində muzeyin yerləşəcəyi Xan sarayının cari bərpa işlərinin iyunun 1 nə qədər yekunlaşdırılması və elmi işlərin Azərbaycan Dövlət Muzeyinə həvalə olunması qeyd edilir. Eyni zamanda bütün sovet təşkilat və qurumları qədim əşyalarının ən yaxşı nümunələrini təqdim edərək muzeyin təşkilində iştiraka çağırılır.

1927 ci ilə aid 102 nömrəli fondun 13 nömrəli saxlama vahidinin 111 ci vərəqində ovçuluq muzeyinin Xan sarayında yerləşən dövlət muzeyinə birləşdirilməsi haqqında hesabatın olması paralel olaraq şəhərdə başqa bir muzeyin də olmasından xəbər verir. Çox güman ki, bu günkü Şəki Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinin Təbiət fondu həmin ovçuluq muzeyinin əsasında yaradılıb. Sonralar isə şəhərin aşağı hissəsində yerləşən kənd təsərrüfatı muzeyi də Ölkəşünaslıq muzeyinə birləşdirilir və muzeydə kənd təsərrüfatı şöbəsi yaradılır.

1928 ci ildə (Arxiv 12.) Dövlət muzeyini qədim və nadir əşyalarla zənginləşdirmək məqsədilə aşağıdakı tərkibdən ibarət komissiya yaradılır: A.İsmayılov, B.A.Mir Salayev, İsmail Əfəndiyev, Rəcəb Məcid oğlu, Xanım Mahmudova və Rəşid bəy Əfəndiyev.

Komissiyanın üzrlərindən biri olan Rəşid bəy Əfəndiyevin Şəki tarix-diyarşünaslıq muzeyinin yaradılmasında və fondunun zənginləşməsində müstəsna əməyi olmuşdur. R.Əfəndiyev hətta öz doğma evini də bu muzeyə vermiş, təqribən 30 ilə yaxın ölkəşünaslıq və ya tarix muzeyi onun evində fəaliyyət göstərmişdir. Elə bu səbəbdəndir ki, hazırda Şəki Tarix Diyarşünaslıq muzeyi Şəkinin tarixi abidələrinin və etnoqrafiyasının öyrənilməsində böyük əməyi olmuş, dövrünün qabaqcıl maarif xadimi, yazıçı və dramaturq Rəşid bəy Əfəndiyevin adını daşıyır. Rəşid bəy eyni zamanda uzun müddət ictimai əsaslarla muzeyin direktoru olmuşdur.

Rəşid bəy Əfəndiyev

Bir sözlə Şəkiddə ilk muzey tarix profilli olmaqla 1925 ci ildə yaradılır və Şəki Xan sarayında fəaliyyətə başlayır. 1929 cu ilə aid aşağıdakı fotodan da görüldüyü kimi, möhtəşəm memarlıq abidəsi içərisində yerləşən muzey xalqın sevimli ziyarət-tamaşa yerinə çevrilir.

Bağı, içiləri Nyxada Şəki xan sarajını təmizləyirlər.

Tarixi binada arxiv materiallarında da öz əksini tapdığı kimi bərpaya yaranan ehtiyac 30-cu illərdə muzeyin saraydan çıxarılmasına səbəb olur. Muzey R.Əfəndiyevin evində yerləşdirilir və uzun müddət XIX əsrdə inşa olunmuş ənənəvi, ikimərtəbəli Şəki evində fəaliyyət göstərir.

Şəki şəhər ZDS icraiyyə komitəsinin Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin Şəki rayon Dövlət Arxivində Fond 12 Saxlama vahidi 571 də mühafizə olunan 1968-ci ilə aid materiallarda qeyd edilir ki, şəhərdə qoruq zonasının yaradılması ilə əlaqədar olaraq Şəki zona Ölkəşünaslıq muzeyi 654 m² sahəsi olan münasib binaya köçürülmüşdür. Həmin bina qalanın içərisində Xan sarayından şərqdə yerləşən, sonradan xəstəxanaya verilmiş, hazırda isə bərpa olunmaqda olan 4996-26 inventar nömrəli yerli əhəmiyyətli abidədir.

1968-ci ildə (Arxiv 5.) Şəki Zona Ölkəşünaslıq muzeyinə bir sıra yeni eksponatlar alınır. Qədim sənətkarlıq diyarı olan Şəkinin sənətkarlıq nümunələrinin muzeydə olması vacib hesab olunur. Xüsusilə də sərtaclıq məhsulları və iki fayton alınması üçün göstəriş verilir. Bunun üçün Şəkinin qədim nəqliyyat vasitəsi olan faytonun eksponat kimi muzeyə alınması və lazım gəldikdə qonaqları qarşılamaq üçün istifadə olunması əsas götürülür.

1970-ci ildən Şəki muzeyinin əməkdaşı və uzun müddət direktoru olmuş Yaqut xanımın sözlərinə görə 1971-ci ilin sonu 1972-ci ilin əvvəllərində muzey Yuxarı Karvansara binasına köçürülür və on ilə yaxın həmin binada fəaliyyət göstərir.

Yuxarı Karvansara

1975-ci ildə muzey üçün bir sıra rəsmlər və maketlər hazırlanmasına göstəriş verilir. Həmin dövrdə “Çələbi xan Nadir şahın sarayında”, “Gələsən-görəsən” qalasına Nadirin hücumu”, “N.Nərimanovun Şəki məscidində çıxışı”, “M.F.Axundov M.Ş.Vazehin yanında”, “Qədim Şəki bazarı”, “Qədim Şəki mədrəsəsi”, “Qədim Şəki Zorxanası” adlı rəsmlər, M.F.Axundovun ev muzeyinin maketi və s. hazırlanıb muzeyin fonduna daxil edilir.

1979-cu ilə aid arxiv materiallarında muzeyin eksponatlarının dövrlərə görə ayrıca ekspozisiyalarda sərgilənməsi üçün Yuxarı Karvansarada münasib şərait olduğu qeyd olunur (Arxiv 8).

Şəhərdə muzey işinə göstərilən diqqət və qayğı turizm sahəsinin formalaşmasına təkan verir. 1978-ci ildə şəhərin muzeylərinə gələn ziyarətçi sayının 268, 2min nəfərə çatdığı göstərilir. Nəticədə Şəkidə ölkənin ilk turizm mərkəzlərindən biri olan İnturist üçün mərkəz yaradılmasına qərar verilir. Turizm üçün mərkəz Yuxarı Karvansara seçildiyindən muzeyi yerləşdirmək üçün yeni binaya ehtiyac yaranır.

Şəkidəki birinci ibtidai musiqi məktəbinin, Şəki Musiqi Texnikumunun, Şəki Dövlət Diyarşünaslıq Muzeyininin təşkil edilməsində müstəsna xidmətləri olmuş Baxşəli Axundovun əməyi və Şəkinin o zamankı birinci katibi Nurəddin Mustafayevin diqqəti sayəsində 1980-ci ilin dekabrında Şəki Tarix Diyarşünaslıq muzeyi Qala divarları içərisindəki müasir binasına köçürülür. (15) 1895-ci ildə inşa olunmuş keçmiş kazarma binasında fəaliyyət göstərməyə başlayır.

Baxşəli Axundov

1980-ci il, Muzeyin yeni binasının açılışı

Azərbaycan Dövlət Muzeyinin bir şöbəsi kimi fəaliyyətə başlayan muzey müxtəlif zamanlarda “Dövlət muzeyi”, “Ölkəşünaslıq muzeyi” adlandırılaraq müasir dövrümüzdə Şəki Rəşid Bəy Əfəndiyev adına Tarix Diyarşünaslıq muzeyi kimi formalaşır.

Müasir Şəki Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinin fondlarının zənginləşməsində, tanıtılmasında ona rəhbərlik etmiş şəxslərin xüsusilə Rəşid bəy Əfəndiyevin, Baxşəli Axundovun və Yaqut Cəlalovanın böyük əməyi olmuşdur.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra muzeyin dörd xarici ölkədə – Efiopiya, Madaqaskar, İordaniya və Pakistanda sərgiləri təşkil olunub. 2014-cü ildə UNESCO-nun Qeyri-maddi mədəni irsin Rerezentativ Siyahısına daxil edilmiş kəlağayı sərgisi Pakistanda böyük maraqla qarşılanmışdır (14).

Şəki Tarix Diyarşünaslıq muzeyinin yerləşdiyi binanın ümumi sahəsi 924 km² təşkil edir ki, bunun da 724 m²-də ekspozisiya zalları yerləşir. Muzeydə Şəki şəhərinin tarixini, mədəniyyətini, qədim sənət növlərini, etnoqrafiyasını, mətbəxinə əks etdirən 5000-dən çox eksponat mühafizə olunur. Muzey Rusiya Federasiyasının Tümen vilayətinin Xantı-Mansiyeck şəhərində yerləşən “Çelovek i Priroda” (“İnsan və təbiət”) muzeyi ilə əməkdaşlıq edir (15).

2022 ci ildə Azərbaycan Dövlət Turizm Agentliyinin rəhbərliyi ilə Qala divarları içərisində eyni zamanda bir neçə binada, o cümlədən tarix muzeyinin binasında bərpa işlərinə başlanılmışdır. 2022 ci ilin sonunda Şəki “Yuxarı Baş” Milli Tarix Memarlıq Qoruğunun inzibati binası və Şəki Dövlət Rəsm Qalareyasında bərpa – restavrasiya işləri yekunlaşdırılmış, həmin binalar istifadəyə verilmişdir. 2022 ci ilin may ayında bərpaya bağlanılan Şəki Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinin binasında isə işlər hələlik yekunlaşmayıb. Ancaq muzeyin əməkdaşları öz fəaliyyətlərini davam etdirir, muzey əşyalarının müasir tələblərə uyğun pasportlaşması aparılır. Paralel olaraq muzey əşyalarının bərpa və restavrasiya işləri həyata keçirilir, fondun zənginləşdirilməsi məqsədilə yeni maddi-mədəniyyət nümunələri muzeyə daxil edilir. Muzey fonduna yeni eksponatların daxil olunması iki yolla həyata keçirilir. Bir tərəfdən Dövlət Turizm Agentliyi ekspertlərin rəyinə görə bölgənin tarix və mədəniyyətini özündə əks etdirən maddi-mədəniyyət nümunələrini satın alır. Digər tərəfdən isə muzeyin direktoru Vüqar Məmmədovun təşəbbüsü ilə bölgədə aparılan tədqiqat və arxeoloji qazıntıların nəticələri hesabına fond zənginləşdirilir.

Muzey binası 4996-12 inventar nömrəli, yerli əhəmiyyətli daşınmaz mədəniyyət abidəsi olduğundan Şəki “Yuxarı Baş” Milli Tarix Memarlıq Qoruğunun tələblərinə uyğun şəkildə bərpa-restavrasiya olunur. Binanın çay daşı və qırmızı kərpic hörgüsü, tarixi görünüşü mühafizə olunur. Digər tərəfdən isə muzeydə müasir standartlara uyğun, muzey fondları və əşyalarının düzgün qorunmasını təmin etmək məqsədilə mühafizə mühiti yaradılır. Temperatur, rütubət rejimi və təhlükəsizlik sistemi xüsusi olaraq nəzərə alınır.

Şəki Tarix Diyarşünaslıq Muzeyinin qısa müddətdə yenidən tamaşaçıların xidmətinə verilməsi planlaşdırılır. Bir zamanlar Şəki Zona Ölkəşünaslıq Muzeyi adlandırılan bu muzey Şəki Zaqatala bölgəsinin ən zəngin kolleksiyalarından birinə, nadir və qiymətli muzey əşyalarına sahibdir.

Muzey bərpa üçün bağlanana qədər aşağıdakı şöbələrdən ibarət olub: Giriş; Təbiət; Qədim dövr; Etnoqrafiya; Cumhuriyyət; Elm, mədəniyyət, səhiyyə xadimləri; Döyüş şöhrəti; İpəkçilik; Kənd təsərrüfatı; Şəkinin süfrə və mətbəx mədəniyyəti; Lektoriya.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd olunmalıdır ki, ölkəmizin ən qocaman muzeylərindən biri olan Şəki Tarix Diyarşünaslıq muzeyi fondlarının müxtəlifliyi, kolleksiyasının zənginliyi, eksponatlarının nadirliyi və müxtəlifliyi baxımından maddi mədəniyyətimizin əvəzsiz xəzinəsinə sahibdir. Bu muzeyin tarixini, mühafizəsində olan maddi mədəniyyət nümunələrini öyrənmək, tanımaq, tanıtmaq və qoruyaraq gələcək nəsillərə ötürmək isə hər bir azərbaycanlının vətəndaşlıq borcudur.

Ədəbiyyat

1. Rəsulova, Z. (2022). “Bir saray bələdçisinin qeydləri”. Bakı: “Aspoliqraf”.
2. Bayramov, A. (2007). “Tariximiz, Yaddaşımız, Sərvətimiz”. Bakı, 14 s.
3. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 12, Saxlama vahidi 342.
4. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 12, Saxlama vahidi 395.
5. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 12, Saxlama vahidi 523.
6. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 12, Saxlama vahidi 567.
7. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 12, Saxlama vahidi 1009
8. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 12, Saxlama vahidi 1120
9. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 12, Saxlama vahidi 1222
10. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 12, Saxlama vahidi 1274
11. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 102, Saxlama vahidi 8(1)
12. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 102, Saxlama vahidi 10
13. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Şəki Rayon Dövlət Arxivi, Fond 102, Saxlama vahidi 13.
14. Uzun illər Tarix Diyarşünaslıq muzeyinin əməkdaşı və direktoru olmuş Yaqut Cəlalova ilə müsahibə.
15. <https://www.heritage.org.az/managed-units/seki-tarix-diyarsunasliq-muzeyi>

Göndərilib: 12.01.2024

Qəbul edilib: 04.03.2024